O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [15]
ISSN 2181-7324

TARIX
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 61(575.1)(091)"1939/1945"

Bekzod TOSHPO‘LATOV,
PhD, dotsent, Qarshi davlat universiteti, Qarshi, O‘zbekiston
E-mail:b.toshpulatov@mail.ru, https://orcid.org/0009-0006-0572-9935

FarDTU dotsenti I.Rustamov taqrizi asosida

1939-1945-YILLARDA O‘ZBEKISTONDA TIBBIYOT FANI: MANBASHUNOSLIGI VA TARIXIY TARAQQIYOTI

Annotatsiya

Mazkur maqolada 1939–1945-yillarda O‘zbekistonda tibbiyot fanining shakllanishi, rivojlanish jarayonlari va mazkur davrga oid tarixiy manbalar tahlil qilinadi. Ikkinchi jahon urushi yillarida respublikada tibbiyot ilmiy muassasalari, oliy ta’lim va ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatining o‘ziga xos jihatlari, tibbiyot kadrlarini tayyorlash hamda ilmiy izlanishlarning asosiy yo‘nalishlari yoritiladi. Shuningdek, urush sharoitining tibbiyot fani va sog‘liqni saqlash tizimiga ta’siri, yaradorlar va bemorlarga tibbiy yordam ko‘rsatish, yuqumli va boshqa kasalliklarning oldini olish borasidagi ilmiy-amaliy faoliyat tarixiy manbalar asosida tadqiq etiladi. Maqolada mazkur davr tibbiyot fanining keyingi rivojlanish bosqichlari uchun yaratgan ilmiy va institutsional asoslari ham ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, 1939–1945-yillar, tibbiyot fani, tibbiyot tarixi, Ikkinchi jahon urushi, sog‘liqni saqlash, tibbiy ta’lim, ilmiy-tadqiqot, tibbiyot muassasalari, tarixiy manbalar, tibbiyot kadrlari.

МЕДИЦИНСКАЯ НАУКА В УЗБЕКИСТАНЕ В 1939–1945 ГОДАХ: ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Аннотация

В статье рассматриваются процессы становления и развития медицинской науки в Узбекистане в 1939–1945 годах, а также анализируются исторические источники, отражающие особенности данного периода. Освещаются основные направления научно-исследовательской деятельности медицинских учреждений, высших учебных заведений и научных центров республики в годы Второй мировой войны, вопросы подготовки медицинских кадров и развития научных исследований. Особое внимание уделено влиянию военных условий на медицинскую науку и систему здравоохранения, организации медицинской помощи раненым и больным, а также научно-практической деятельности по профилактике инфекционных и других заболеваний. На основе исторических источников раскрывается значение медицинской науки данного периода в формировании последующих направлений развития здравоохранения и медицинского образования в Узбекистане.

Ключевые слова: Узбекистан, 1939–1945 годы, медицинская наука, история медицины, Вторая мировая война, здравоохранение, медицинское образование, научные исследования, медицинские учреждения, исторические источники, медицинские кадры.

MEDICAL SCIENCE IN UZBEKISTAN, 1939–1945: SOURCE STUDIES AND HISTORICAL DEVELOPMENT

Annotation

This article examines the formation and development of medical science in Uzbekistan during 1939–1945 and analyzes historical sources reflecting the specific features of this period. It highlights the main areas of scientific research conducted by medical institutions, higher educational establishments, and research centers in the republic during the Second World War, as well as issues related to the training of medical personnel and the development of medical research. Particular attention is paid to the impact of wartime conditions on medical science and the healthcare system, the organization of medical assistance for wounded and sick people, and scientific and practical activities aimed at preventing infectious and other diseases. Based on historical sources, the article reveals the significance of medical science during this period in establishing the foundations for the subsequent development of healthcare and medical education in Uzbekistan.

Key words: Uzbekistan, 1939–1945, medical science, history of medicine, Second World War, healthcare, medical education, scientific research, medical institutions, historical sources, medical personnel.

Kirish. Ikkinchi jahon urushi yillari O‘zbekiston tibbiyoti va tibbiyot fani tarixida alohida, o‘ziga xos bosqichni tashkil etadi. Bir tomondan, urush respublikaning butun ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini favqulodda sharoitga ko‘chirdi, ilmiy-tadqiqot muassasalarining moddiy-texnik bazasini, kadrlar salohiyatini va ish rejimini tubdan o‘zgartirdi. Ikkinchi tomondan, aynan shu yillarda O‘zbekistonga ko‘plab ilmiy muassasalar va yirik olimlar evakuatsiya qilinishi, mahalliy tibbiyot maktablarining shakllanib ulgurgan an’analari bilan qo‘shilib, respublikada tibbiyot fanining sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarilishiga, 1943-yilda O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasining tashkil etilishiga zamin yaratdi. Shu ma’noda urush davri O‘zbekiston tibbiyot fanining institutsional jihatdan yetuklik pallasiga o‘tish davri sifatida baholanishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Tibbiyot fani tarixini ilmiy-tadqiqot muassasalari faoliyati orqali o‘rganish alohida uslubiy ahamiyatga ega. Muassasa - bu nafaqat bino va shtat, balki muayyan ilmiy an’ana, tadqiqot yo‘nalishi va kadrlar maktabining tashuvchisidir. Shu bois tropik tibbiyot, epidemiologiya, ona va bolani muhofaza qilish institutlari faoliyatini kuzatish orqali biz tibbiyot fanining ichki mantig‘ini, uning davlat siyosati va jamiyat ehtiyojlari bilan o‘zaro ta’sirini yaxlit tiklashimiz mumkin. Institutsional yondashuv, shuningdek, fan taraqqiyotini shaxslar faoliyati (prosopografiya) bilan bog‘lash, ilmiy maktablarning avlodlararo uzviyligini ko‘rsatish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolaning manba bazasi tabiati va kelib chiqishi jihatidan bir necha guruhga ajratiladi. Birinchi va eng qimmatli guruhni idoraviy ish yuritish hujjatlari tashkil etadi: O‘zbekiston SSR Sog‘liqni saqlash xalq komissarligi (Narkomzdrav) va uning joylardagi organlari - viloyat sog‘liqni saqlash boshqarmalarining buyruqlari, ko‘rsatmalari, hisobotlari; tropik tibbiyot va bezgakka qarshi kurash stansiyalarining chorak va yarim yillik hisobotlari; sanitariya stansiyalari va sanitar-gidrotexnik ishlar bo‘yicha hisobotlar; epidemiyaga qarshi kurashning operativ shtabi hujjatlari[1]. Ikkinchi guruh - statistik materiallar: kasallanish, emlash, gospitalizatsiya, kadrlar tarkibi bo‘yicha jadvallar va ko‘rsatkichlar. Uchinchi guruhni ilmiy va o‘quv muassasalari - tibbiyot institutlari, kurslar, ilmiy-tadqiqot institutlari faoliyatiga oid materiallar, shu jumladan ayrim olimlarning biografik va ilmiy tavsifnomalari tashkil etadi. Bunday ko‘p qatlamli manba bazasi voqealarni turli rakurslardan - markaziy idora, viloyat va quyi bo‘g‘in darajasida qiyoslash imkonini beradi.

Tadqiqotda foydalanilgan hujjatlarning muhim qismi ilmiy muomalaga to‘liq kiritilmagan, ilk marta tahlil obyektiga aylanayotgan materiallardir. Bu holat mazkur maqolaning manbashunoslik jihatidan yangiligini belgilaydi: idoraviy hisobotlar, stansiya va laboratoriyalarning birlamchi ma’lumotlari ko‘pincha umumlashtirilgan nashrlarda o‘z aksini topmagan tafsilotlarni saqlaydi. Aynan shunday “quyi bo‘g‘in” hujjatlari tibbiyot fani va amaliyotining real, kundalik manzarasini - muvaffaqiyatlar bilan bir qatorda qiyinchiliklar, resurs tanqisligi va tashkiliy muammolarni ham xolisona ko‘rsatadi. Shu bois ularni ilmiy muomalaga kiritish urush davri tibbiyot fani tarixini yanada aniq va ko‘p qatlamli yoritishga xizmat qiladi.

Manba bazasining yana bir muhim jihati - uning geografik qamrovi keng ekanligidir. Hujjatlar respublikaning deyarli barcha hududlarini - Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg‘ona viloyatlaridan tortib Surxondaryo, Mirzacho‘l, Qashqadaryo tumanlarigacha qamrab oladi. Bu esa tibbiyot muassasalari va ilmiy-amaliy tarmoqning butun respublika bo‘ylab yoyilganini, markaziy idoralar bilan quyi bo‘g‘in o‘rtasida muntazam axborot almashinuvi yo‘lga qo‘yilganini ko‘rsatadi. Turli hududlarga oid hisobotlarni qiyoslash orqali tadqiqotchi nafaqat umumrespublika manzarasini, balki mahalliy xususiyatlar - masalan, bezgak endemik bo‘lgan janubiy tumanlar bilan nisbatan barqaror shimoliy hududlar o‘rtasidagi tafovutlarni ham aniqlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Manbalarning bu xususiyati tibbiyot fani tarixini hududiy kesimda, mikrotarixiy darajada o‘rganishga yo‘l ochadi.

Manbalarni tahlil qilishda tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga tayanildi. Idoraviy hisobotlarga xos rasmiy optimizm, ko‘rsatkichlarni “rejaga” moslashtirishga intilish va joylardagi kamchiliklarni yumshatib ko‘rsatish holatlari inobatga olindi; shu bois raqamli ma’lumotlar imkon qadar bir necha hujjat va nashr etilgan adabiyot bilan qiyoslab tekshirildi. Ayni paytda, aynan shu hisobotlardagi tanqidiy mulohazalar - masalan, qishloq joylardan yig‘ilgan ma’lumotlarning to‘liq emasligi yoki profilaktika ishlarining susayishi haqidagi iqroriy qaydlar - manbaning ishonchliligini oshiruvchi, davr manzarasini real aks ettiruvchi omil sifatida qaraldi.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasiga to‘xtalar ekanmiz, sovet davri tarixshunosligida O‘zbekiston sog‘liqni saqlash tizimining urush yillaridagi faoliyati asosan umumiy tarzda, mafkuraviy talqinda yoritilganini qayd etish lozim. T.N.Qori-Niyozovning sovet O‘zbekistoni madaniyati tarixiga bag‘ishlangan asarlarida fan taraqqiyoti, jumladan Fanlar akademiyasining tashkil etilishi keng tahlil qilingan bo‘lsa-da, tibbiyot fanining institutsional tarixi mustaqil tadqiqot obyekti sifatida ajratilmagan[2]. Mustaqillik yillarida esa urush davri tarixiga milliy-tanqidiy yondashuv shakllanib, arxiv hujjatlarini keng jalb etish imkoniyati vujudga keldi. Ushbu maqola ana shu yangi tarixshunoslik an’anasi doirasida, avvalo birlamchi manbalarga tayangan holda yozilmoqda.

1939-yilga kelib O‘zbekistonda tibbiyot fanining muassasaviy asosi asosan shakllangan edi. Uning o‘zagini bir qator ilmiy-tadqiqot institutlari va tibbiyot o‘quv yurtlari tashkil etardi. Xususan, 1924-yilda Buxoroda ta’sis etilgan, 1931-yilda Samarqandga ko‘chirilib respublika miqyosidagi muassasaga aylantirilgan Tropik tibbiyot instituti mintaqa uchun dolzarb bo‘lgan bezgak, rishta (drakunkulyoz), leyshmanioz kabi kasalliklarni o‘rganish va ularga qarshi kurashning ilmiy markaziga aylangan edi[3]. Uning faoliyati bilan L.M.Isayev boshchiligidagi tropik tibbiyot maktabining shakllanishi bog‘liq bo‘lib, aynan shu maktab respublikada rishtaning butunlay tugatilishi (1932-yil) va bezgakka qarshi tizimli kurashning yo‘lga qo‘yilishida hal qiluvchi rol o‘ynadi[3].

Natijalar va muhokama. Tropik tibbiyot instituti bilan bir qatorda respublikada epidemiologiya va mikrobiologiya instituti, vaksina va zardoblar ishlab chiqarish muassasasi, Ona va bolani muhofaza qilish ilmiy-tadqiqot instituti (GNIOMM), sanitariya instituti, teri-tanosil kasalliklari instituti hamda eksperimental tibbiyot yo‘nalishidagi muassasalar faoliyat ko‘rsatardi. Oliy tibbiy ta’lim va ilmiy kadrlar tayyorlash asosan 1919-yilda tashkil etilgan Turkiston (keyinchalik O‘rta Osiyo) davlat universiteti tibbiyot fakulteti negizida vujudga kelgan Toshkent tibbiyot instituti va Samarqand tibbiyot instituti zimmasida edi. Shu tariqa, urush arafasida O‘zbekiston tibbiyot fani nafaqat o‘quv, balki mustaqil ilmiy-tadqiqot funksiyasini ham bajaruvchi, mintaqa patologiyasini o‘rganishga ixtisoslashgan muassasalar tarmog‘iga ega edi.

Oliy tibbiy ta’lim tizimi ham urush arafasida yetarlicha shakllanib ulgurgan edi. Toshkent tibbiyot instituti bilan bir qatorda Samarqand tibbiyot instituti va Toshkent farmatsevtika instituti faoliyat yuritib, ular respublikani shifokorlar, provizorlar va ilmiy kadrlar bilan ta’minlashning asosiy o‘choqlari edi. Bu institutlar o‘z klinikalari, kafedralari va ilmiy maktablariga ega bo‘lib, ularda o‘qitish jarayoni ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan uyg‘unlashgan edi. Shu tariqa urush arafasida O‘zbekistonda tibbiyot fani oliy ta’lim, ilmiy-tadqiqot institutlari va amaliy sog‘liqni saqlash muassasalarini o‘z ichiga olgan yaxlit tizim ko‘rinishini olgan bo‘lib, aynan shu tizim urush davri og‘irliklarini ko‘tarishga qodir zamin yaratdi[4].

1941-yil iyunidan boshlangan urush bu tarmoqning ish rejimini keskin o‘zgartirdi. Malakali shifokorlar va ilmiy xodimlarning katta qismi frontga safarbar etildi, moddiy-texnik ta’minot cheklandi, ilmiy tadqiqotlar mavzulari mudofaa ehtiyojlariga - jarohatlarni davolash, epidemiyalarning oldini olish, biologik preparatlar ishlab chiqarishga qayta yo‘naltirildi. Ayni paytda O‘zbekiston frontorti hududi sifatida g‘arbdan ko‘chirilgan aholi, sanoat korxonalari, o‘quv va ilmiy muassasalarni qabul qildi. Respublika, ayrim tadqiqotchilar ta’biri bilan aytganda, “mamlakat gospitali”ga aylandi: 1941-yildagi 368 ta shifoxona 1945-yilga kelib 481 taga ko‘paydi, umumiy o‘rin soni qariyb 40 mingga yetdi, 1941-yil oktabridan 1945-yil iyuligacha evakogospitallarda 164 mingdan ortiq yarador va bemor davolandi[5].

Urush davri talablari sanitariya-epidemiologiya xizmatining tuzilishi va vazifalarini ham qayta belgiladi. Sog‘liqni saqlash xalq komissarligi tarkibida epidemiyaga qarshi kurashning operativ tuzilmalari kuchaytirildi, sanitariya stansiyalari, bakteriologik laboratoriyalar va bezgakka qarshi stansiyalar tarmog‘i ilmiy-uslubiy markazlar bilan bog‘landi. Bu xizmat bir vaqtning o‘zida amaliy epidemiologik nazorat, statistik hisob-kitob va ilmiy tahlil funksiyalarini bajardi.

Aynan shu tuzilma orqali tibbiyot fani davlat boshqaruvi tizimiga bevosita integratsiyalashdi - ilmiy tavsiyalar ma’muriy qarorlarga aylanib, joylarda amalga oshirildi. Shu ma’noda urush davri sanitariya-epidemiologiya xizmati fan bilan davlat siyosati o‘rtasidagi o‘ziga xos ko‘prik vazifasini o‘tadi[6].

Evakuatsiya jarayoni respublika tibbiyot faniga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. O‘zbekistonga qator markaziy ilmiy va o‘quv muassasalari ko‘chirildi: Toshkentga jahonga mashhur olimlar keldi, Leningrad harbiy-tibbiyot akademiyasi 1942-yil yanvarida Samarqandga, 4-Moskva tibbiyot instituti Farg‘onaga joylashtirildi. Ko‘z kasalliklari sohasida akademik V.P.Filatov, tiklovchi jarrohlik sohasida professor N.A.Bogoraz singari olimlarning respublika shifoxonalari va ilmiy muassasalarida ishlashi mahalliy tibbiyot kadrlari uchun amaliy maktab vazifasini o‘tadi. Bu - O‘zbekiston tibbiyot fani uchun og‘ir sinov bilan bir qatorda ilmiy salohiyatni jadal boyitgan omil ham bo‘ldi[7].

Evakuatsiya qilingan va mahalliy olimlarning hamkorligi tibbiyot fanida aniq ilmiy natijalar berdi. Urush sharoitida eng dolzarb bo‘lgan harbiy-dala jarrohligi sohasida o‘qotar qurol jarohatlarini davolash, gaz gangrenasi, shok va sepsis kabi og‘ir asoratlarning oldini olish va davolash usullari takomillashtirildi, tiklovchi jarrohlik va dezinfeksiya usullari rivojlantirildi. Bu izlanishlar bevosita evakogospitallar amaliyoti bilan bog‘langan bo‘lib, ilmiy tadqiqot va davolash amaliyoti o‘rtasidagi masofani maksimal darajada qisqartirdi. Shu tariqa urush davri O‘zbekiston tibbiyot fanida nazariya bilan amaliyotning uzviy birligini kuchaytirgan omil bo‘ldi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonda tibbiyot infratuzilmasi va shifoxonalar faoliyati sezilarli darajada rivojlandi. Respublika front hududlaridan evakuatsiya qilingan yaradorlar va bemorlarni qabul qilish, ularga tibbiy yordam ko‘rsatish hamda sanitariya-epidemiologik barqarorlikni ta’minlashda muhim hududiy markazga aylandi. Harbiy gospitallar va davolash muassasalarining tashkil etilishi tibbiy xizmat ko‘lamini kengaytirish bilan birga, mahalliy tibbiyot xodimlarining tajribasi va kasbiy salohiyatini oshirdi. Urush sharoitida shakllangan tibbiy infratuzilma va amaliy tajriba O‘zbekistonda urushdan keyingi sog‘liqni saqlash tizimi hamda tibbiyot fanining rivojlanishi uchun muhim asos bo‘lib xizmat qildi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zR MDA, R-837-fond (O‘zbekiston SSR Sog‘liqni saqlash xalq komissarligi) va tegishli viloyat fondlari hujjatlari asosida.
2. Кары-Ниязов Т. Н. Очерки истории культуры Советского Узбекистана. — Москва: АН СССР нашриёти, 1955. Shuningdek muallifning O‘zbekiston fani va madaniyati tarixiga oid boshqa asarlari.
3. История развития медицинской науки в Узбекистане // Молодой учёный. — 2016. — № 6 (110). Shuningdek: Тропик tibbiyot instituti (Buxoro, 1924; Samarqand, 1931) faoliyatiga oid materiallar.
4. Хайназаров Б.Б. Медицинская помощь Узбекской ССР эвакуированным народам в годы войны. Военно-исторические аспекты жизни Юга России XVII–XXI вв.: вопросы изучения и музеефикации: III международная научно-практическая конференция (2021; Волгоград): [материалы]. –Волгоград: Сфера, 2021. –528 с.3.
5. Development of medical infrastructure and the activities of hospitals in Uzbekistan during World War II // Oriental Journal of Social Sciences.
6. Parnomov, A. B. (2025). Development of medical infrastructure and the activities of hospitals in Uzbekistan during world war II. Oriental Journal of Social Sciences, 5(10), 49–53. https://doi.org/10.37547/supsci-ojss-05-10-07
7. Муминова Г.Э. История системы здравоохранения в Узбекистане в советский период (1917–1991 гг.). Автореферат диссертации доктора исторических наук (DSc) // Ташкент. –2018.